

Kültürümüzde Kutlama

TÜRK KÜLTÜRÜ TARİHİNDE KUTLAMA KÖK ARAŞTIRMASI

Ferhad Cavadi (Abdullah Oğlu)

Her halkın özüne göre , zaman süresinde birikilmiş manevi servetleri vardı ki o halk gündelik yaşamında , ondan yararlanır ve öz maddi heyatle birlikte , bu manevi hayatını da sürmektedir. Bu manevi hayatı teşkil veren türlü-türlü ünsürlerden birisi de kutlama adet-enene ve törenleri ve söz ifasıdır. Türk halkı da en eski geçmişe malik olan halk gibi , bu kimin adet, enene ve deblerden dolğun bir halk gibi önde ireliyor. En eski zamanlardan ,kutlama adet enenesi türk soylu halkları arasında , onların manevi hayatında öz rolunu ifa etmektedir. Halk ,kutlamada biri – birisine hoşbahtlık , seadet , uğur , başarı , bolluk, sağlık, bereket dilemekde bulunur ki bu da insanın , hayrseverliğine , insani davranışına ve insan hayatının manevi yönlerini kabartmakda ve üze çıkardıb , ön planda olmağını subut etdirenlerden birisi sayılır. Bu kutlama adet-enenesi türk halklarında , onların mifolojiya tarixinin derinliğinde öz kökünü bulur. Bu adet her bir türk halkının mifolojiyası esasında , özüne hass ve özel bir ongun (totem) ve belgesile öz yaşam devamını sürmektedir. Kutlama adedinin türk halkları arasında çeşitli simgeler ve belgeleri vardı ki kökü onların inamlar ve mifoloji ve mitoloji hayatlarına bağlıdır. Örneğin ba`zi türk halkları öz inamları esasında kurt`u , ba`zısı koyunu , ba`zısı balığı , ba`zısı vazonu kutlama adet en`enesine , simge , belge seçib ve onunla öz kutlama duygusunu yaşıyor ve başkasına ifa ediyor. Eski zamanlarda kristiyanlık aleminde ``Augurio``(tebrik, kutlamak) adlı tören varıymış ki bu tören süresinde , bir sıra papaslar ``Auguri`` adlı bir özel gruba ayid, gelecek hakkında öngörülük edirmişler. Zaman süresinde bu termin bir pozitif değer kazanmış ve kutlama ve iyi hoş niyyet dilekler ve aynı halda kötü dilekler için de kullanılırmış ve ``uğurlu öngörüler`` söylenişi için de kullanılırmış. Belelikle ``Auguri`` sözü yeni il kutlaması , doğum günü münasibetlerinde kullanılındı. Şimdi ``auguri`` sözü teklikde de söylenilir ve anlamı kutlamak ve iyi dileklerdir.

Ben bu sunulan mekalemde bu köklü adet en`eneni, eski türk inancı ve mifoloji(mitoloji) açısından açıklanmağına çalışmışam. Sumer mifolojiyası

esasinda ``Anşar`` (gök dünyası) ve ``Kişar`` (yer dünyası) evlenmesinden tanrılar yaranır: An- Enki- İgigiler- Anunakiler . İgigiler göyde yaşıyorlar ve Anunakiler yerde ve yer altında yaşıyorlar. Şu tanrılardan birisi KAY (gay-hay) erkek tanrı ve diğeri ise DAY (tay) dişi tanrıdır. Demeli bu tanrılardan ``GAY`` (kay , hay) ve ``Day``(tay)ın evlenmesinden , sular , okyanlar ve karalar (dağ,daş,qaya) yaranır ve kaya ile suyun birleşmesinden insan doğulur.

“Sumer tanrılarının listesini veren bir tablette ilksel``deniz``i gösteren resim-yazısıyla yazılmış olan tanrıça Nammu gök ile yere yaşam veren ana olarak betimlenmiştir. Şu halde sümerler gök ile yeri ilksel denizin yarattığı ürünler olarak kabul ediyorlardı. Sığır ve tahıl tanrılarının gökte doğmlarını gökte doğumlarını , sonra da insanlığa bolluk , bereket getirmek için yeryüzüne gönderilişlerini anlatan ``sığır ve tahıl`` miti şu dizelerle başlar : Gök ile yer dağının ardında

An, Anunnakileri dölledi

Kazmanın , bu değerli tarım aletinin ortaya çıkarılışını ve kutsanmasını anlatan bir şiir şu bölümle başlar :

Efendi yararlı olanı ortaya çıkarmak için kararları değiştiremeyen efendi

Topraktan ülkenin tohumunu filizlendiren Enlil

Yerden göğü ayırmayı düşündü

Gökten yeri ayırmayı düşündü.

``sığır ve tahıl`` şiirinin ilk dizesinden gök ile yerin birliğinin , eteği yerin altı , zirvesi de göğün tepesi olan bir dağ olarak düşünüldüğünü söylemek mantıklıdır. Evrenin kökenini açıklayan kavramları şöyleledi : Başlangıçta ilksel deniz vardı. Sumerler onu her zaman varmış gibi düşünmüşler. İlksel deniz gök ile yerin birliğinden oluşan kozmik dağı vücuda getirdi. Tanrılar insan biçiminde kişileştirildiğinde, An(gök//göy//gay//kay//xay//hay))eril, Ki (yer) dişidi. Onların birleşmelerinden hava Enlil doğdu. Hava tanrısı Enlil yerden göğü ayırdı ve babası An göğü ele geçirirken,Enlil annesi Ki`yi ,yeri, ele geçirdi , Enlil ile annesi yer`in birleşmesi evrenin düzenlemesini, insanın ,

hayvanların , bitkilerin yaratılışı ve uygarlığın kuruluşunu başlattı. Sumerlerin, *Sin* ve *Nanna* olarak iki isimle andığı *Ay* tanrısının hava-tanrısı Enlil,in oğlu olduğunu düşüncelerine dayanarak , ayı, bir biçimde atmosferden oluşturulmuş parlak, hava-benzeri bir cisim olarak düşündükleri sonucuna varmak akıldışı değildir. Ve güneş-tanrısı *Utu* ile Venüs-tanrıçası *İnanna* çocukları olup,bu iki parlak cismin ay atmosferden oluşturulduktan sonra ondan yaratılmışlar. ``yabani öküzler gibi (ay) çevresinde gezinen büyükler ``ve``tohum gibi(ay)çevresine saçılmış olan küçükler`` diye bitimlenen diğer gezegenler ve yıldızlar için de aynısı geçerlidir. İnsanın henüz yaratılmadığı zamanlarda Nippur tanrıları Enlil,``genç kızı`` tanrıça *Ninlil*,di . ``ihtiyarkadını`` da Ninlil,in annesi Nunbarşegun,ydu. Ninlil,in Enlil ile evlenmesini aklına ve yüreğine koyan annesi ihtiyar kadın Nunbarşegun,dur. Enlil ırmakta kayık içinde Ninlil,le evleniyor ve onu Ay-tanrısı Sin,e gebe bırakır... İÖ üçüncü binyılda sümerler,en azından adlarıyla , yüzlerce tanrıya sahiptiler... bu tanrılardan çoğu ikinci derecededir-yani, insan gibi düşünülmüş asıl tanrıların eşleri, çocukları ve hizmetkarlarıdır. Bir kısmı da olasılıkla iyi tanınan ve bugün saptanamayan tanrıların adları ve sıfatlardır. Yine de yıl boyunca kurbanlar , tapınma ve dua törenleriyle çok fazla sayıda tanrıya ibadet edirdi. Bu yüzlerce tanrıdan en önemli olan dört tanesi gök-tanrısı An, hava-tanrısı Enlil, su-tanrısı Enki ve büyük ana-tanrıça Ninhursag,dı. Genellikle dördü tanrı listesinin başında yer alır ve önemli eylemleri birlikte yerine getiren bir grup olarak gösterilirdi. İÖ yaklaşık 2500,lere giden elimizdeki kaynaklarda hava-tanrısı Enlil,in panteonun başı olarak görünmesine karşın , bir zamanlar gök-tanrısı An,ın sümerlerce panteondaki en yüce hükümdar olarak kabul gördüğünü düşündürecek yeterli neden vardır. Sümerde An,a binlerce yıl tapınıldı, ancak başlangıçtaki üstünlüğünden çok şey yitirdi, panteonda oldukça belirsiz bir figür halini aldı ve daha geç devirlerin ilahi ve mitlerinde daha az sözü edilir oldu , bu süre içinde güçlerinin çoğu tanrı Enlil,e geçti. Sümer panteonunun büyük farkla en önemli tanrısı , ayın, mit ve dualarda baskın bir rol oynayan hava-tanrısı Enlil,di... Enlil ``tanrıların babası`` , ``gök ve yerin kralı`` , ``bütün ülkelerin kralı`` olarak tanıtılmaktadır... günü ortaya çıkaran , insanlara merhamet gösteren , *toprakta her türlü tohum, bitki ve ağacın yetişmesini tasarlayan tanrı oydu. Ülkeye bolluk , bereket ve gönenci getiren oydu.*¹Reşideddin Fezlulah Camioltevarixde yazır ki ``ongun`` (totem, belge,simgе) sözünün kökü ``ing``dir ve ``ing`` türkçe sözdür ve anlamı ``mübareklik`` (kutluluk)dir. Nece ki türkler deyerler ``ing bolsun`` yani ``mübarek olsun`` , ``kutlu olsun``². Abdulkadir İnan yazır ki Reşideddin

Fezlullahın Camioltevarihde yazdığı ``ing`` sözü ``mübarek`` ve ``kutlu`` anlamında , yanlışdır ve düzü ``ıdug``dur. Çünkü ``ıdug`` eski türk dilinde ``mükaddes`` ve ``mübarek`` anlamında işlenirmiş ve türkler esla ve ebeden ``ing`` sözü ``mübarek`` anlamında tanımıyorlardı . ³ Halbuki Reşideddin Fezlulullahın kayd ettiği ``ing`` sözü (mübarek anlamında) gerçektir ve kökü eski türk – sümer mifolojiyasına dayanır , gerçektir ve hakiketi var. ``ing`` ya ``eng`` sözü , türk-sümer tanrılar panteonunun baş tanrısı , tanrılar babası sayılan , Enlil hava tanrının adıyla bağlıdır. O tanrı ki bolluk , bereket , mahsuldarlık, ekin, tahıl, bitgi ve rifah ülkeye getirir. ``Ing`` ya ``Eng`` ,Enlil tanrının adının birinci bölümüdür ve ``tanrı`` anlamındadır. ``ing`` ya ``Eng``de ki ``n`` boğazlı herf (nuni günne)dir ve ``ng`` sesi verir ve eslinde ``ing``ya``eng`` sözü ``ın`` ve ``en``dir. ``Enlil-in bolluk , rifah, bereket,mahsuldarlık, artım, bitgi tanrısı olduğu için , bu tanrının adının ilk bölümü olan ``En`` ya``ın`` türk halkının dilinde yukarıda saydıklarımızın temsilcisi olarak , ``En`` sözü ,türk dili kamusuna girmiş ve ha`la da ``En(boya karşı) – Enine- Enli – Ensiz – Engin`` formlarında işlenmektedir. Bir şey enden büyüdükce , genişleniyor , alan alıyor, bu yüzden Enli sözü türk kamusunda , bolluk , bereket, çokluk , genişlenmek anlamı taşıyarak , türk halkı tarafından kullanılmaktadır. ``En`` eski türk mifolojisinde tanrı anlamı taşıdığı için , aynı halde bu söz mükaddeslik ve kutsallık anlamını da taşıyır. Reşideddin Fezlullahın Camioltevarihinde yazılmış ``ing`` (Eng) sözü de kutlu , kutsal anlamını da haklı olarak taşımalıdır. Hal Abdulkadir İnan ``ing``(eng) sözünü yanlış bulur , sebebi budur ki ,bu sözün kökünü türk mifoloji ve mitoloji tarihinin derinliklerinde aktarmalı ve aramalıymış ve bu söze türk mifolojiyasıyla yaşmalıymış ki maelesef bu yönden yaşamayıb. Camioltevarihde yazılmış ``ing``(Eng) sözü , ``Eng bolsun`` cümlesini halk arasında kullanmasına sebep olub , ama halk şu cümleleri son binilliklerde ``g`` sesini salarak , ``En bolsun`` formada işledibdir , yani ``En tapsın , enli-genişli olsun, ferah tapsın, yoğunlasın, büyüsün ve kalınlaşsın. Şimdi de Azerbaycan türk halkı , birisi bir sebebe göre çok sevinib şelenende , gurur duyanda ve mağrurlaşanda , o adama deyirler ki ``yaman enlenir , eceb enlenir, gör nasıl enlenir`` yani öz sade dilimizle desek , enlenmek hemen ``ferahlanmak , şişmek ve şişelenmek , mağrurlaşmak, yekelik ve ululuk hissini duymak`` demektir. ``ing/ing/eng`` tanrı anlamında olmağa göre , kutsal sözdür ve ``ing bolsun`` deyende , hakikette bir şey ya bir kesi kutsallaşırdırsan ve ona kutsallık ve kutluk bahş edirsın . ``ing bolsun`` eslinde manası ``tanrı olsun``dur ama mecazi manası ``kutsal olsun`` ya ``kutlu olsun``dur. Çünkü tanrı her neye

kadirdir , her neyi isterse kutsallaşdırır ve onu kutlu ede biler. O isterse mahsul , tahıl ürünler bol olar , bolluk olar , o isterse bir şey ya bir adam kutsal ve yenilmez olar ve ona hiç bir şerr ya kara güç ve kuvve bata bilmez . demek öyle çıkır ki Reşideddin Fezlullahın kayd etdiği ``ing``= mübarek ve kutlu anlamında , yanlış deyilmiş, esası ve hakiketi var. *Hava-tanrısı Enlil, her tür ağaç ve bitkiyi filizlendirmeyi ve ülkeye bolluk ve rifah getirmeyi aklına koyar. Bu amaçla iki kültürel varlık olan Emeş(yaz) ile Enten (kış) kardeşleri yaratır ve her birine özel görevler verir. Aşağıdaki dizeler bu görevlerin nasıl yerine getirdiğini anlatıyor : Enten dişi koyunlara kuzular , dişi keçilere oğlaklar doğurttu, İnek ve buzağıyı çoğalttı , kaymağı ve sütü bollaştırdı, Ovada , yaban keçisi , koyun ve eşeğin yüreğini sevinçle doldurdu, Gökyüzünün kuşlarına- engin yeryüzünde yuva kurdurdu, denizin balıklarına – sazlıklara yumurtalarını koydurdu, Hurmalıkta ve bağda balı ve şarabı bolarttı , yetiştikleri her yerde , ağaçlara meyve verdirtti , Bahçeleri yeşilliklere kapladı, bitiklerini zenginleştirdi, Evleklerde tahılı bollaştırdı , İyi huylu bakire Aşnan(tahıl tanrıçası)gibi gürbüzleşmelerini sağladı. Emeş ağaçları ve tarlaları var etti, ahırları ve ağılları genişletti, Çiftliklerde ürünleri çoğalttı , torpağı donattı... Evlere bol ürün girmesini , ambarlara tepeleme yığılmasını sağladı , kentler ve yerleşim birimleri kurdurup ülkede evler inşa ettirdi , Dağlar boyunca tapınaklar yükseldi.*⁴ En eski inanca göre baş tanrı Anq , yer tanrıçası Enki,yle evleniyor ve ilkin suları ve okyanı , daha doğrusu ``tay`` ya ``day``ı doğur,yaradıyor. Anq + Enki= Enki.An(=tay,day,zay,say) . Day,tay,zay,say hămən türk dilinde``çay`` ya``su`` deməkdir. Gök tanrı şu ``tay`` ya``day``(çay,su)ile evleniyor , yerüzü dünyasını doğub yaratıyor. Göy(gök)+tay= Göytay(göytoy, göytesy, geytesy,geyti) . Geyti , cahan , dünya,yerüzü dünyası demekdir. Bu söz şimdide iran edebiyatında cahan,dünya anlamında işlemekdedir. Demeli göy tanrısı yerle evleniyor, yeri döllendiriyor,mayalandırır ve yer kayanı (karanı,kareni) doğur. Kaya da insanı doğur(erkek ve kadın adamı). Erkek insan ``kay``dır ve dişi insan ``day``dır(eş,tay,su). Kay tohumdur , kaya ise onun zarfı, kabıdır. ``kay.ut`` tohum kitlesi ve toparmasıdır. Kay+ut=kayut --→ koyut--→kuyut--→ku.ut--→kut . ⚡ Kutlama ya kayutlamada insan bir nesnenin artırılmasını,kitleşmesini,fazla toparlanmasını başkasına istiyor. Gay//kay//hay hepsi bir sözün türlü fonetik varyantlarıdır. Gay//kay gebe edendir. Tohumun kabı,zarfıdır. Saldaş ya kaya ve ya karadan insan doğulur. Kara doğur,kaya döllendiriyor. Kaya karanı mayalandıyor. Demeli gay//kay erkek esperması ve tohumudur, gara//kaya dişi yumurtalıdır. Gara//kara yumurtanı doğur ve

yumurtadan insan dışarıya çıkıyor. . ``yazı ve Edebiyat tanrıçası Nidaba ve eşi Haya(gay//kay)nın yanı sıra saysız tanık onun yanında yer alır.``⁵ Kutlamak ve ya kut dileyende , tohum, nesil artırılması, bolluk ve çokalma isteğinde bulunmaktır. Gayut//kayut , köpek gillerden sayılan hayvanın adı da elece de şu Gayut//kayut ya goyut//koyut (=gut/kut)dan alınmadır .Yırtıcı vahşi canavara türk dilinde ``kurt`` demekde hemen ``Gayut//kayut `` , ``koyut/kut`` demekde buradandır. Kayut hayvanı adı da zaman süresinde kut/gut sözüne çevirilibdi. Kayut→koyut----> koğut----> kout--->kut . Yırtıcı hayvanı şu KAY.UT tanrısına belge seçilmesi , şu adı kazanmasına sebep olubdur. Yoksa şu yırtıcı hayvana türkler eslinde ``bori`` deyirmişler. Fars dilinde ``ferhunde`` deyilen söz ve termin ``kutlu`` anlamında işleniyor ki eslinde türk sözüdür ve şimdi de fars dilinde kullanılmaktadır. Kut ve kutlama sözü , kurt (yırtıcı hayvan)la ilgili olarak, ``ferhunde`` sözü de , şu hayvanın başka türk adı yani ``bori``le bağlıdır. ``Ferhunde`` türk asıllı sözü eslinde iki ehtimalı var. Birinci ehtimal bu ki : şu söz iki bölümden yaranmış ola. Eski türk sözü olan ``par`` = ışıklı/ parlak ve eski türk sözü olan ``gunda//kunda`` = çok yeke , büyük, zırpı dan yaranmış ola ve genellikle ``zırpı ışık// parlak yeke// çok parla`` olmuş ola ve Ferhunde dedikde karşıdaki insana arzı edersen ki çok parlarsın ve ışıklansın . ikinci ehtimal bu ki bu söz ``bara/bere``(=koyun) sözü ve ``gunda// kunda (yeke,iri,büyük,çok) sözlerinin birleşmesinden yaranmış ola ve genellikle ``yeke bere//büyük koyun// çoklu koyun`` ve yahud ``çokalsın koyunun`` demektir. Gayut/kayut, gut/kut , bolluk, çokluk , bereket demektir. Bol tohumlamak , kürlenmek , kür tökmek demektir. Böyle gür ve bol tohumlanan ve bol kür döken hayvan ``balık``dı. ``Balık her defa suya kür(tohum) dökende , bollu ve kitle halda kür dökür. Buna göre de türk mifolojyasında bir çok tanrılar ``Balık formunda ve kıyafetindedi ve onlar balık donunda ve biçiminde görünürler ki bu da bolluk ve uğurluluk belgesidir. *Sümer çivi yazısı dizgesinde onsekiz temsil edici gösterge biçimini gösteren tablodan birisi ``Balık`` resmidir. ``Ha(ga,ka) , Balık sözcüğünü simgeler. Bu gösterge sümer yazısının fonetik gelişimi için bir başka örnek oluşturur. Çünkü sümerce ``ha``(ga/ka) sözcüğü yalnızca ``Balık`` değil bilmek anlamına da geliyordu...* ⁶Şu sebepten ``Balık`` hayvanına ``gut``da deyilir. ``hut/kut /hit/het`` hepsi ``gut`` termininin fonetik varyantlarıdı . çok ehtimal ki eski türk devlet ve uygarlığı sayılan Anadoluda ``het`` ya ``hit``ve Sümerler zamanı Azerbaycan ,Anadolu ve İran Zagros dağlarında hakimiyet kuran “Kuttiler” devleti ve halkı da(Akadları yenen ve aradan kaldıran) şu ``hut/gut/kut`` sözü ile bağlı olmuş ola .

``Hut`` sözünün anlamı hakkında Şemseddin Sami ``Kamus Türki``de böyle yazıyor : *Hut= büyük balık Hut burcu= onikilik burclardan(yıl aylarından) biri ki güneş buna şubat ayında dahil olur.* 7 Demek ``Hut``sözü , gut/kut sözlerinin başka fonetik varyantları ola biler. Nasıl ki ``kut`` sözünün anlamını sözlüklerde böyle yazıyorlar : *yoğun, toplam, kitle, yığıntı, bir yere toplanmış, mukaddes, bol .* Böyle ise ``Barkut`` sözünün anlamı ``Büyük balık`` ve mecazi anlamı ``çok bolluk`` ola biler. Barkut sözünde işlenen ``Bar`` , büyük,çok, iri, yoğun anlamında ve ``kut`` ise iyi,hayırlı , bolluk , çokluk anlamındadı. Şu iki söz birleşerek ``Barkut`` yaranıyor ve anlamı ``çok bol olsun`` , ``çok hayırlı olsun`` , ``çok sevincli ve iyi olsun`` demektir. Öyle şu sebepten bir sıra türk halklarında , birisi birisile görüşen zamanı şu cümleli söylüyorlar : ``berhurdar olasan`` . ``Berhurdar olasan`` sözü eslinde ``Barkutar olasan``dı . Şu cümlede ``Barkutar`` sözünde , ``Bar``(= büyük, iri,yoğun) , ``kut``(= iyi, hayr,bolluk, bereketli) ve ``ar`` (= ism düzelden şekilçi) ve ya cem bağlama belgesidir. Belelikle Barkutar sözü ``çok iyiliklerde yaşayasan`` , ``çok hayırlıklar içinde olasan`` ve mecazi anlamda ``çok sağlam ve iyi olasan`` demektir. *Mifolojiyada balığın su tanrısı ``Enki``le ilgisi ve bağlantısı bir normal ve doğal ilişkidir. Oradan ki Enki ağıllılık ve usluluk tanrısıda sayılırmış, balık da ``ağıl``, ``düşünce`` ve ``usluluk`` belgesi ve simgesi gibi sayılır. Balık resmi möhürler üzerinde , özellikle eski Babil devri möhürleri üzerinde , çok zaman heykelcikler ve uyumsuz ve kötümser ünsurların yanında , (aynı tanrılar ve devlerin ((Demonların)) insana yürüşü gibi zamanlarda) durur . Belkemde şu yerde durması , şu sebepe göredir ki Balık bir hayr ve iyilik belgesi gibi , kötü ve kötümser ve kötülük sever kara devler ve kara güçlerin karşısında beraberlik ve eşitlik yaratmak içindir.* 8

Kutlama tanrısı , türk mifolojiyasında özellikle Oğuz- türk mifolojiyasında ``Anahita`` tanrıçası ile ilgilidir. Anahitanın belgesi balıktır. O balık biçiminde ve kıyafetinde olmuştur. Buna göredir ki sami dilli halklar balığa ``Hut/Hit`` deyirmişler ve şimdi de ``hut`` sözü sami soylu arapların dilinde balık anlamındadır. Oğuz – türk tanrıçası Anahita(Anahit) balık anası , su perisi , deniz perisi ve bolluk , artım tanrısı gibi sayılırmış. Bu oğuz-türk tanrıçası(Anahit) , türk soylu *sümer ve ilam halkının tanrıçası ``Nana``, ``Nene`` ve en eski zamanlardaki ``Artımış`` (vahşi hayvanların tanrıçası) ile birge sayılırmış.* 9 ``Kutlu olsun`` deyende , eslinde ``Hutlu (gutlu/kutlu) olsun`` deyilir. ``Balık`` , bolluk , artım ,

bereket simgesi ve belgesi olduğu için , onu balık yani ``Hut(gut/kut) olmasını istiyoruz.

Bir sıra türk halklarının mifolojiyasında ``koyun`` hayr , bereket , bolluk belgesi ve simvolu sayılır. ``Koyun`` hayvanının adı da demek olar buna göre seçilib ki eski türk dilinde (özellikle şimdiki özbek türk halkında) ``kuyun`` yağmura ve çok yağımlı ve şiddetli (tayfun ve kasırğa ile yağan) yağmura deyirmişler ve biliriz ki yağmur da bolluk, hayr ve bereketdir. Yağmur yağarsa , yerde çaylar , sular akar ve su bol olar , su bol oldukda bitgi ve ekin , tahıl , meyve-yemiş bol olar. Bunun için de ``koyun`` hayvanının adıyla ``kuyun`` sözü bir-birile bağlıdır.

``Kuyun``daki ``ku`` sözü bir çok eski türk halklarının dillerinde yıldırım ve şimşek tanrısı anlamındadır. Şu sebepten Hun türklerinin yıldırım ve şimşek tanrısının adı ``kuar``dı. ``Kuy/ku/gu`` azerbaycan , özbek, altay , uyğur , kazak , tatar, barbin, teleut ve başka türk halklarının dillerinde ``ses, bağırıtı, bağırma, haber vermek , car çekmek`` anlamında işlenmektedir. Şu türk sözü , türkçe ``kulak`` sözünde işlenilir. Türk halklarında , o sıradan oğuz türklerinde ``koyun`` artımıyla bağlı zoomorfik ongun sayılırmış. Biz ağ koyun ve kara koyun ongun ve simge olmasına ``oğuz name``de tuş oluruk. 10

Eski türk halklarında ``koyun`` verimliliğin , mahsuldarlığın , artımın zoomorfik ongunu , simgesi ve belgesi sayılırmış. Oğuz kağan oğullarının gelecekte töreyib-artmaları , bollu dolanmaları için onlara Koyunu ongun ve totem verir. Koyunun zoomorfik ongun ve totem olması inamı , son zamanlara kadar ,bir çok türk halklarında yaşamışdır. Onlar inanırdılar ki koyun , verimlik, mahsuldarlık , artım ongunu ve totemiymiş. Demək koyun ongunu ve belgesi o kadar güçlüymiş ki 20 – ci yüzülliğin 30- cu yıllarına kadar yaşamışdır. Rus etnografı A.Lipski böyle yazıyor : ``*Hakas türklerinde eskiden koyun heykeli – KUZE MENGİR – koyunların döllenmesine , balalamasına yardım eden ongun ve totemiymiş. Ele buna göre de Hakaslar uğurlu mahsul toy-bayramını (tahıl biçiminden sonra) Quze Mengirin yanında keçirir ve şerefine kurban kesib ve kurbanlıktan ona pay verirmişler.*Öyle şu sebepten azerbaycan türk halkı da kabır , mezar taşları üzerinde koyun , koyun başı , koç resm edermişler.

Bir sıra türk halkları ``Keçi``ni (tekeni) kutlamak ve bolluk simgesi ve belgesi gibi seçmişler. Keçi de , koyun gibi çok faydalı ve hayr veren bir hayvan olduğu için ve

aynı halda yazın belgesi ve simgesi sayıldığı için , bolluk ve kutlama ongunu ve simgesi seçilmiştir. Zevs gibi eski orta asya halklarının su , məhsuldarlık , doğum tanrıçası DİZANın bir sıra mifik keyfiyyətlərinə , kadınların koruyucusu AMBAR tanrıçası yiyelenmişdi. Böyle bir efsane var ki kutsal Ambarın yanına dağdan vahşi keçi gelirmiş ve onu sağib sütünü içermiş. Demek tanrıları , tanrıçaları , batırları ve igidleri keçi beslemiştir. Türk halklarının eposlarındaki keçinin beslediği ``zat``, canlı tabietin (doğanın) özüdür. İnsanın doğulması , yaşaması , ölümü , tabietdeki (doğadaki) yaya, yaza , kışa benzedilirdi. Tabietin (doğanın) ölüb-dirilmesi təsəvvuru (sanısı) eski sümerlerde də varıymış. Sümerlərin məhsuldarlıq tanrıçası Tammuzun (Temuz) şərəfinə düzənledikləri ayin və tören böyle bir inamla səsləşirdi. Azərbaycanlılarda , vaktile yazla-kış savaşını ayin və tören kimi keçirmişlər. Bu inam Azeri türk halkının doğmafolkloru və ``kosa-kosa`` oyun ayinində öz əksini tapmışdır. Kosa kışın və onu öldürən keçi isə yayın-yazın belgesidir. Kosa (kış) nə vadırsa yığib aparmak istiyor , gitmək istemiyor. Keçi ona , onun heyatına son koymak üçün , onunla vuruşur və onu (kışı) öldürür. Bu vuruşmanın mifoloji kökü var. Kışla , yazın vuruşunda halkın ilkin düşüncəsi , dünya görüşü , dünyanın heçzaman təkamulda olması düşüncəsi öz əksini tapmışdır. Keçi bir çox eski hallarda və o sıradan türk dilli hallarda , yazın , yazla bağlı məhsulun belgesi sayılmışdı. Eski türk halların inancında keçi yaz və onun nemətlərinin belgesidir və yazı təmsil etdiyinə görə ki türk destanlarında hamıdan çox, o tabietin yenidən canlanmasının kaydına kalır. 11

VAZO ---Bolluk və bəreket belgelerindən biriside camdan yapılmış ağzı gen hum vazodur. Bu vazo boynu kıssa və girde teni var ki su ağzından taşmaqdadı. Gahdan göstərilir ki hər türlü balıqlar onun içində yüzməkdədir və ya onun içindəki suyunun yerini tutublar. Bütün heykelciklər ola billər ki bu vazonu elinə dutmuş olsunlar. Bu vazo ən eski tarixi dövrlərdən tə əhəməni sulalesi devrinə qədər , incəsənətdə özünə has və özəl yer tutubdur. Zahirde öylə görünür bu vazonun akadca adı ``Hegallu`` bolluk anlamındadır. Hegallu sözündə ``he`` həməni ``ha`` (=kür / tohum) , ``gal`` (= galın/ yoğun/kitlevi) və ``lu`` isə mənsəbiyyət şəkilçi sözü , gənəldə ``çokluk`` , ``həddindən fəzla`` anlamındadır. Bu vazo sümer – akad dövrü uygarlığında gah su tanrısının (Enki / Ea)elində dı , amma o dövrlərdə , sonrakı dövrlər kimi , çox zamanlar ``Lahmu`` onu elində tutur. Öylə görünür bu rol Ea və Abzunun yaradılışlarına , Abzuya ayıdılmış və döllük , bolluk rəmzi və belgesiymiş. 12

Bir çok türk dilli halklarda kurt en görkemli zoomorfik ongunlardan sayılmış ve ara-sıra güneş bu hayvan formunda tasavvur edilmiştir. Ele buna göre de eski mifik efsanelerde , tarihi efsanelerde , destanlarda , nağıllarda güneşi temsil eden kurt// bōri her zaman güneş şuasıyla , ışıkla bağlı insanların gözüne görünürmüş. *Misal için ``oğuzname``de kurt göyden enen güneşin insanlaşmış , zolak ışıkın içinde , oğuzun heymasına (çadırına) girer ve ona yol gösterir : Dan erte oldukda oğuz kağanın çadırına gün-dak bir yaruk girdi . ol yarukun içinden gök tülkü , gök gümüşü büyük bir erkek kurt çıktı*¹³ . Kurt türk halklarının mifolojisinde güneşin belgesi olduğu için tabarruk ve hoş uyumluluk belgeside sayılır. Bu canavara moğolca ``Bōri`` deyilir. Bori sözü eslinde ``Barıĝ`` ya ``Barıg``ıymış. Barıĝ ya Barıg güneşin belgesi ve simvolu sayıldığına göre , tanrı anlamını da zaman-zaman taşıyıp ve bunun için bu sözün sonundaki yumuşak ``ĝ``nın düşmesiyle ``Barı`` formasına düşübdür. *Bu sözün bu anlamda olduğunu Fars dili ve edebiyatında işlenen ``Bari``(=tanrı) allah ma`nasında olan terimde gösterir*¹⁴. Bu söz şimdi de Fars dili ve edbiyatında Tanrı anlamında işlenmektedir . Barıĝ→Barı→Bari Barıg sözünü araplar da türk halkı dilinden alarak onu *Barg/Berg formada ilk önce yıldırım, şimşek parıldısı için ve son zamanlarda elektrisite anlamında işledirler.*¹⁵ Arap-Fars dilinde ``berg`` sözü şimdi de parlamak ve ışıldamak için kullanılır. Demek Arap-Fars dil ve edebiyatında işlenen berg sözü de , kökü türk-moğul sözü Barıĝ , Barıg sözünden alınmadır. Bori türk-moğul sözünün birinci bölümü ``Bor`` sözü Fars diline geçerek şimdi de kesmek , kesen, biçen ,parçalayan anlamında işlenmektedir.Türk – Moğul sözü Barıgın ikinci bölümü ``ıg`` sözünü eski türk sözü ``ag``/``og`` sözüyle bağlamak olar. ``Ag`` ya ``og`` sözü eski türk dilinde Tanrı anlamında işlenirmiş , buna subut olarak , demek olar ``ogan`` ya ``oĝan`` (= Tanrı) ¹⁶sözü de ele bu ``ag`` / ``aĝ`` ya ``og``/``oĝ`` sözüyle bağlıdır. Demek olar Tanrı anlamı bu ``ag`` ya ``og`` sözünün birinci dereceli anlamıdır ve ``og``(=ok) bu sözün ikinci dereceli anlamları sayılır. Nece ki ``aĝ`` rengi(=boyası) türk mifolojisinde , Tanrıya ayıddı , Tanrının belgesi ve tanrının renkidir. Bar sözü eski türk halkının dilinde , eslinde ``par`` iymiş. Par sözü Bar sözünün fonetik varyantıdı. ``Par`` eski türk dilinde Tanrı anlamını taşıyırmiş. Par , parıldamak ve ışıldamak anlamını da taşıyırmiş , çünkü türk halkının ilk tanrısı güneş olduğu için , tanrı anlamında Bar ve Par sözleri de parlamak ve ışıldamak anlamını kazandılar ve bu anlamlarda işlendiler. Bununla Tanrı anlamında işlenen ``Barag``/Barog/Parag/ Parog sözleri de , ışıldayan tanrı , parlayan tanrı anlamında işlenmekte oldular. Barak / Berek

sözleri özbek türk halkının dilinde ``hayırlık , bereket, yararlı , kazanç verici , bolluk , çokluk anlamlarında şimdi de işlenmektedir . ``Barog/Borog/Borok`` sözü arap diline geçerek yıldırım ve şimşek parıldısı ve elektrisite anlamında da işlenmeye başladı<sup>17</sup> . Bunun için de elektrisitenin dünya halkları içinde , belgesini göstermek için ``Borok`` sözünün anlamını gösteren belgeden yararlanırlar : Arap dilinde Barg , Bark türk sözünden çeşitli kutlama anlamında sözler yaranıb. O sıradan ``Bareke`` (=mübarek) , ``Tebrik`` (= kutlamak) , ``Barege`` (= şimşek, yıldırım parıldısı) ve başkaları yaranıbdl. Tebrik arap dilinde uğur sayma demekdir.

Arap dilinde Borokda önce yukarıda dediyimiz için , Bor ``kesmek , kesilmiş , iki yer bölünmüş anlamında ve ``og``(ok) , ucu sivrili ok demektir . Demeli türk sözü ``Borok`` , sınık ya kırık ok demektir ki bu da elektrisitenin belgesi gibi bütün dünya halklarına belli ve tanışdı ( ⚡ ) . Bir sıra türk halkları , o sıradan oğuz türkleri ``bori`` (=yırtıcı hayvan) anlamında sözünü ``kurt/gurd`` sözünü işledibler . onun güneş belgesi ve simgesi olarak , kutsallaştırmışlar. ``Kurt / gurd``sözü eslinde ``korut/gorud`` imiş. Zaman süresinde türk halkının leksikasında kurt ya gurd formuna düşübdür. ``korut`` ya ``gorud`` eski türk ``kor`` ya``gor`` (=od, güneş, güneş ışığı ,nur şuaası) ve ``ut/ud/udh`` cem alameti ve aynı halde ``yüz`` //sifet//çöhre anlamında olan sözlerden yaranıbdı. ``korut`` ya ``gorud`` sözü ``güneş yüzlü`` demektir. O ki yüzü ,sifeti güneşe okşur. Nece ki ba`zi türk halkları ``Horuz`` sözünü bu anlamda Horuz tavuku için kullanırlar. Horuz eslinde ``koryüz`` , ``korüz`` demekdi. ``korut`` ya ``gorud`` sözü nece ``koruz`` ya ``Horuz`` olması prosesini böyle göstermek olar : kor.ud→kor.udh→kor.uz →horuz

Güneşe inam az-çok değişilmiş formada türk halklarının başka nağıllarda ve efsanelerde de öz eksini tapmışdı.Bu bakımdan ``Horuz ve padşah`` nağılı merak edicidir. Nağılda horuz güneşle , şah ise karanlıkla bağlıdır. Bellidir ki bir çok halklarda , o sıradan türk halklarında Horuz güneşin çıkmasını haber veren zoomorfik ongun ve totem sayılır. Ele buna göre de oğuz hakan , oğlanlarına hakimiyet bahş ederken tavuku (Horuzu) ongun, totem veriyor ve mükavvasını kırk kulac ağacın başına koyur. *Türk halklarında , o sıradan oğuz türklerinin mitolojyasında Horuzu ışığın , güneşin belgesini , şah yeyir (tabietde güneşi , gece ve karanlık yutur , yani güneş batır). Sonra şahın karnı sökülür , Horuz ışıklı*

dünyaya çıkar. Türk mitolojisi bakımından bunu böyle izah ve açıklamak olan : gece (şah) , güneşi (horuzu) akşam çağı yutur , yarın dan yeri sökülende (şahın karnı sökülende) Horuz ışıklığa çıkar . Güneş yeniden dünyanı ışıklandırıyor.18

Altaylılarda ve kazaklarda ``guday`` ya ``gutay`` adında tanrı vardı. *Guday (kazak,kırkız lehçe varyantı :kuday)da ``gud/gut`` sözü katılıb iştirak edib. Guday// kudaydaki gud//gut , hoşbahtlık / ruh/ hayat gücü / hayat meğzi(özeği) demektir. Demeli bu tanrının adı ``hayat gücü veren``, ``ruh veren``, ``yaratıcı`` , ``insan yaradan`` anlamındadı19. Gut sözü Divan luğat türkde ``seadet``, ``devlet``, baht, ikbal anlamlarında gelibdir. Gut sözü moğolca mübareklik , seadet , baht , ikbal , devlet demektir.20*

``Gut`` sözü türk mitoloji tefekkür ve düşüncesile bağlıdır ve onun türk dillerinde meraklı anlamları vardı. ``Gut``un ruh/can veren / hayat özeyi / hoşbahtlık ve başka anlamları türk halklarında geniş yayılmışdı. *IX yüzyıllıkde hakimiyet sürmüş Menlik Tekin ,hakan edildikten sonra ``uluğ tenkirde gut bulmuş, Alptuluk Bilge kağan`` şu yukarıdaki cümlelerin anlamı böyledir : ulu gökde ağ yazı (gut/hosbahtlık) tapmış, kahraman, zahmet sever Bilge kağan adını almışdı(tuluk=zahmet sever).21*

Türk halkının adet-enenesinde olan ``Alkış`` , alkışlamak da kökü hemen bu kutlamak adet-enenesine dayanır. Birisi ,başkasını alkışlayarken , hakikette ve eslinde onu kutlayır ve kutlamak işini yapır. Demek olan alkış ve alkışlamakda kut ve kutlamakla bir kökten ve bir anlamdadır. Bunu açıklamak için gerektir ``Alkış`` sözünü açıklamak. Alkış sözünde ``Al`` çok manalıdır.22 ``Al`` sözünün çeşitli ma`na çalarları var : hile/meqr/ soy/nesil(arapca)/kırmızı. Al sözü mitoloji düşünce ile bağlıdır. Azerbaycan alimi Budagov , Al sözünü cığatay ve türk sözü sayır.23 V.V.Radlov onun cığatay , uyğur dillerindeki ``hile ve meqr, aldatmak//aldatma , Altay dilindeki ``yükseklik`` , ``kadir``, Tatar (kazan,kırım) , kuman , türk ve bir sıra lehçelerinde ``kırmızı``, ``kırmızı tamğa`` anlamlarını verir.24 Bu anlamların çok Azerbaycan türkce edebi dilinde indi de işlenmekdedir. ``Al`` aynı halde ``yüce``, ``kudretli`` anlamında , od tanrıçasının adıymış.25 Bu çok ma`nalı sözün anlamlarından biri de ``mukaddes``, ``kutsal``dır.26 Al türk dilinde , ``yüksek kırmızı`` (güneşi nazara alarak) anlamındadır. Azerbaycan türkleri AL sözünden mukaddesliyi(kutsallığı) , kudreti bildiren birleşik sözler yaratmışlar ki onlardan birisi, hemen Alkış sözüdür.

Bir sıra Rus torkolokları ``Al`` sözünün türk dilli halkların ``od,ateş ve ocak`` tanrıçası olduğunu yazmışlar.²⁷

Demek ``Al`` ve ondan yaranan sözler önce hayrlı , düşümlü, od, ocak tanrıçası olmuştur. ``Yüce , yüksek , kudretli`` anlamları veren ``Al`` , yüce güneş tanrısının ve güneşin yerde belgesi sayılan ``Od`` tanrıçasının adı olmuştur. ``Al``'ın yüce , kudretli anlamı daha eskidir. Onun mifoloji inamlarla bağlanması daha sonraki çağlara aittir. Alkış sözünün ikinci bölümü ``kış`` eslinde ``gus``, ``kus``dur ki ``s`` herfi ağızda ifa olunarken ``ş``ya çevirilib. ``Kus`` lugeti Şemseddin Saminin Kamus i Türkisinde , pek büyük davul anlamında gelib.²⁸ Guz(kuz) sözü Kamusi Türkide , zafer ve galebe anlamındadır ²⁹. Ve biliriz ki ``Küy`` eski türk dilinde , şan, şöhet , seytare, ünlülük, ün salma, seslenme ve tanınmak anlamlarındadır. Eski türlü-türlü türk dillerinde , 3 grup ``d/z/y`` türk dillerinin olmasını da biliriz ya`ni ``D``ya ``Y`` ve ``Z`` , ``Y``ya``D`` ve ``Z`` , ``Z``ya ``D`` ya ``Y`` deyan ve eksine olarak , deyen türk halkları var.

Blelikle ``kut/kud/kuy/kuz/kus/gus/guş`` bir sözün ayni fonetik varyantlarıdır. Bunların hepsinin anlamı ``şan-şöhret, ün, ünlülük ve ün salma anlamındadır. Bununla ``Alkış`` sözü genel olarak , yüce , yüksek ün ve alkışlamak yani yüksek ve yüce ünlendirmek ve seslendirmek(=tanıtmak ve ilan etmek)dir ve sonuc bu ki çok ehtimalla ``kut`` ya ``kutlamak``da olan ``kut`` hemen ``kus`` ya ``küy``ün başka fonetik varyantıdır ve birisi birini kutlayarken , ona seslenib ve onun hakkında üz vermiş iyi , hayrlı ve kazançlı olayı sevinç duyarak , seslendiriyor.

Ba`zi türk dillerinde ``givan``'ın ``guvan`` fonetik varyantına rast geliriz.³⁰ Gıvan// guvanın türk dillerinde çeşitli ayni halde bir kökten olan anlam ve anlam çaları vardır. ``Guvan``'ın türk dillerinde isti, şadlanmak , sevinmek³¹ ve ``guvanc``'ın şadlık , sevinc³² ve ``guvançlı``nın alude , tenteneli , dabdebeli,³³ muhteşem ve ``guvançlığ``'ın şad haber için alınan hediye ve muştuluk³⁴ ve başka anlamları bellidir.

``Guvan``'ın karaimce şadlanmak , tasalli tapmak , fehr etmek , zafer çalmak , bayram etmek , hemen sözden yaranan ``guvanc``'ın şadlık , sevinç ve diger anlamlarına tuş geliriz³⁵ ve ya kırkız dilinde ``guvan// gıvan`` sözünün ``govan// goban``³⁶ fonetik varyantları vardı ve o başka türk dillerindeki anlamları daşıyır.

Misal için Gubanlık :sevinmek, kurbanlık , neye ise sevinmek . Gubangsız : sevinçsiz . Gubandır : sevindir³⁷

Hemen kökten yaranan ``guuna``=şadlanmak , sevinmek _ ``guunag`` = şad , sevinc ³⁸ma`nalarına malikdir. ``guvan`` //`gıvan`` türk dillerinde esasen aynı anlamdadır : şadlanmak , sevinmek , zafer çalmak , bayram etmek . Azerbaycanın Şamhor , kazak deyim ve şivelerinde ``guarrammah`` , ``guallamah`` = arkalanmak , güvünmek anlamında işlenir<sup>39</sup>. Dede Korkutda işlenen ``gut``sözünün açımı bir sıra problemlerin ve özellikle mifoloji alemle bağlı problemlerin aydınlaşmasına kömek edir. ``Gut`` sözüne ne inki Dede korkutda , Nesimide , eski türk dilli abidelerde , aynı zamanda Özbek , Kırkız , Türk , Yakut , Uyğur , karaim dillerinde de istenilen kadar tuş gelmek olar . Türk dillerinde bu sözde çok ma`nalıdır. Onun ruh , hayat kuvvesi(gücü) , hoşbahtlık , seadet , bereket , uğur , başarılik ve diger anlamları vardır. Gültekinin küçük abidesinin 9- cu satırında okuyuruk : ``Tanrı yarlıgadolın üçün özüm gutim üçün kağan ubratın``⁴⁰ . Mogiliyan hanın (7-8 esr) abidesinde ``gut`` hoşbahtlık , ma`nasındadır. ``Ucatan – re ugug yar (yer) sub (asra) gayan guti tanlamadı<sup>41</sup>(`ya`ni yüce tanrı gök , mükaddes yer-sub(aşağıda) kağanın hoşbahliyinä hörmət etmediler) , 9- esr abidesinde deyilir : ``Gutlug baya targan öze buringi man⁴²`ya`ni : men ege hoşbaht bağa tarxanın buyruğuyam). Daha bir misal : `` Gargatemiş gut ber gayman tenus``⁴³ ``gut`` sözüne (hoşbahtlık anlamında) Yusuf Balasağunun Kutatgu bilik eserinde ⁴⁴uğur , başarı anlamında ve Yarhotodan tapılmış Fal kitabında⁴⁵ ve bir çok yerlerde tuş gelmek olar . Budakov , Malov ,⁴⁶Tamson eştayn , şeyh süleyman efendi bohari⁴⁷ , Radlov⁴⁸ , eski türk luğetinin müəllifleri⁴⁹ ,Orucov⁵⁰ ve başkaları ``Gut`` sözünü türk dilli söz saymışlar.

YAZAR : Ferhat Cavadi (Abdullah Oğlu) / İran – Azerbaycan – Urmiye /2014 /January/30

KAYNAKÇA :

1- Kramer , Samuel Nouh – Tarih Sümer`de Başlar – Çeviren : Hamide Koyukan – Kabalcı Yayınevi – İkinci Basım – 2002 İstanbul –p.112 - 121

2- Reşideddin Fezlullah , Cami-ul Tevarih , Alburz Yayınevi – Tehran 1994 - Cedamişi hakkında açıklama , p. 2081 / A. İnan , Şamanizm , A-İnan : Makaleler , Less` D2- 217 ` D1-179

3- A. İnan , Şamanizm , A-İnan : Makaleler , Less` D2- 217 ` D1-179

4- Kramer , Samuel Nouh , Gösterilen kaynak , p.169-171

5- Kramer , Samuel Nouh , Gösterilen kaynak , p.137

6- Kramer , Samuel Nouh , Gösterilen kaynak , p.448

7- Şemseddin Sami , Kamus-I Türki , 4-cü Basım , Kapı yayınları , İstanbul 2004 , p.561

8- Jeremy Black and Anthony Green – illustrations By Tessa Rickards, Gods, Demons and symbols of Ancient Mesopotamia (An illustrated Dictionary) – Translated by peyman Matin – p.140-141

9- Dumezil in Tarpeia , 56 , Lommel in Festschrift Weller , Leipzig 1959 , 405 sq. / - Jack. Duchesne Guillemin , Eski İran din`i , Fekr-i Ruz Yayınevi , Tr. By Röya Müneccim , Tehran 1996 ,p.229

10- A.M. Şerbak , Oğuzname , mosko , p. 107

11- Mir ALİ Seyyidov , Azərbaycan halkının soy kökünü düşünürken , Tr.By Rehim Şavanlı , Ahter yayınevi , Tebriz 2006 , p.443,447

12-Jeremy Black and Anthony Green , Gösterilen kaynak , p. 305

13- Mir ALİ Seyyidov , Azərbaycan halkının soy kökünü düşünürken , Tr.By Rehim Şavanlı , Ahter yayınevi , Tebriz 2006 , p.527

14 - Şemseddin Sami , Gösterilen kaynak , p.262

15 - Şemseddin Sami , Gösterilen kaynak , p.289

16 - Şemseddin Sami , Gösterilen kaynak , p.208

17 - Şemseddin Sami , Gösterilen kaynak , p.

- 18 - Mir ALİ Seyyidov , Gösterilen kaynak , p.525
- 19 - Mir ALİ Seyyidov , Gösterilen kaynak , p.45
- 20- Mahmud Kaşgarlı , Divan-i Luğat ul türk , p.
- 21- Behaeddin Ögel , Türk Mitolojisi , İstanbul 1971 , p. 291
- 22- A.V.Sevoritan , Türk Sözlerinin Etimoloji Tahlili , M , 1974 , P. 124-128
- 23- L.Z.Budagov , Türk-Tatar Mukayiseli Luğeti , cilt I , 1869 , p.75-76
- 24- V.V.Radlov , Türk Halkların Lüğet Tecrübesi , cilt I, 1898
- 25 - V.V.Radlov , Gösterilen kaynak , p.534
- 26- Kavkaz.Rus.Moldav Lüğeti , Mosko 1972 , p.30
- 27- V.F.Porşanski , Yakutlarda Kara İnamın (Şamanlığın) Aşınması , 1902
- 28- Şemseddin Sami , Gösterilen kaynak , p.1202
- 29- Şemseddin Sami , Gösterilen kaynak , p.290
- 30- L.Z.Budagov , Türk-Tatar Mukayiseli Sözlüğü , cilt II , 1871 , p.168
- V.V.Radlov , Gösterilen kaynak , cilt II, p.1652
 - Şemseddin Sami , Türkçe – Rusca Lüğet , Mosko 1977 , p. 121
 - Şemseddin Sami , Türkçe – Rusca Lüğet , Mosko 1931 , p. 367
 - Şemseddin Sami , Rusca Lüğet , Mosko 1968 , p.206
 - Şemseddin Sami , *Karaim – Rusca Lüğet , Mosko 1974 , p.342*
- 31 - V.V.Radlov , Türk Halkların Lüğet Tecrübesi , cilt II , p.1040
- 32- V.V.Radlov , Gösterilen kaynak , cilt II, p.1040 , Ş , Türkmen – Rusca Lüğet , Mosko 1968 , p.206
- 33- V.V.Radlov , Gösterilen kaynak , cilt II , p.1040

- 34- V.V.Radlov , Gösterilen kaynak , cilt II , p.1041
- 35- Karaim – Rusca Lüğət , Mosko 1974 , p.342
- 36- Kırkız – Rusca Lüğət , Mosko 1965 , p.177
- 37- Kırkız – Rusca Lüğət , Mosko 1965 , p.435
- 38- Kırkız – Rusca Lüğət , Mosko 1965 , p.455
- 39-Azerbaycan Dilinin Diyalektoloji Lüğeti , Baku 1964 , p. 151
- 40- S.Y.Mallov , Eski Türk Yazıları Abidesi , m-l , 1951 ,p.118
- 41- S.Y.Mallov , Gösterilen kaynak , p.4
- 42- S.Y.Mallov , Yeni Sey Türk Abideleri , m-l , 1952 , p.81
- 43- Tomson Stein`ın Çin`in Kuzey Batısından Topladığı Metleplerden , Eser 1912-ci yıl`da Landon`da çap olunmuşdur.
- 44- Eski Türk Lüğeti , Leningrad , 1969
- 45- Eski Türk Lüğeti , Leningrad , 1969 , p.471
- 46- L.Z.Budagov , Türk-Tatar Mukayiseli Sözlüğü , cilt II , 1871 , p.69
- 47- Şeyh Süleyman Efendi Buhari , Lüğət-i Cığatay ve Türk-i Osmani , cilt I , P.231
- 48- V.V.Radlov , Gösterilen kaynak , cilt II , 1-ci Bölüm , p.90
- 49- Eski Türk Lüğeti (1071-ci sıra) L.1969 , p.471
- 50- Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti , Bakı , 1964 , p. 588